

М.М.БАХТЫБАЕВ

ШЫМКЕНТ ЖӘНЕ ПЕРОВСК УЕЗДЕРІНІҢ
СӘУЛЕТ ӨНЕРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

В статье рассматриваются изыскания членов Туркестанского кружка любителей археологии по изучению памятников архитектуры Шымкентского и Перовского уездов Сырдарьинской области.

Bu makalede, Çimkent ve Perovsk vilayetlerinin mimarî abideleri ile ilgilenen Türkistan arkeologlarının çalışmalarından söz edilir.

Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелері Сырдария облыстарында орналасқан сәулет өнері ескерткіштерін зерттеп, олар жайлы құнды деректер қалдырды. Олардың ішінде: Шымкент уезінде Қожа Ахмет Ясауи ханакасы, Перовск уезінде Сығанақ қаласындағы ғимараттар құландылары, Көспрабат құрылыстары, Сырлытам кесенесі, Көккесене құрылысы.

1907 жылдың 27 ақпан күні өткен үйірме отырысында Н.Г.Маллицкийдің «Историко-архитектурное значение мечети Хазрета Яссавийского в гор. Туркестане» атты баяндамасы тыңдалды.

Н.Г.Маллицкий өз баяндамасында сәулет өнері ескерткіші үш негізден тұрады: ол - жобасы, конструкциясы және ғимараттың безендірілуі деп, олар ғимараттың жалпы идеясына сәйкес келіп, конструкциясы - негізінен құрылысқа пайдаланған материалын, безендірілуі - этнографиялық ерекшелігін және жобасы - ғимараттың қолданылу ерекшеліктерін қамтиды, - деп пайымдайды. Н.Г.Маллицкий сәулет өнері ғимараттары жайлы былай жазады: «Характер архитектуры каждого народа, как известно, определяется его культурой, а так как в основе культуры всегда лежал тот или иной религиозный культ, то изучение сооружений, посвященных культу (в частности храмов), занимает преобладающее положение в истории архитектуры» [1, 6]. Н.Г.Маллицкий мешіттің пайда болуы тарихына және мешіт жобаларының даму ерекшеліктеріне тоқталып, олардың батыс (Мекке) және шығыс (Парсы) типтерін деректерге сүйене отырып, жеке-жеке қарастырды [1, 7-18].

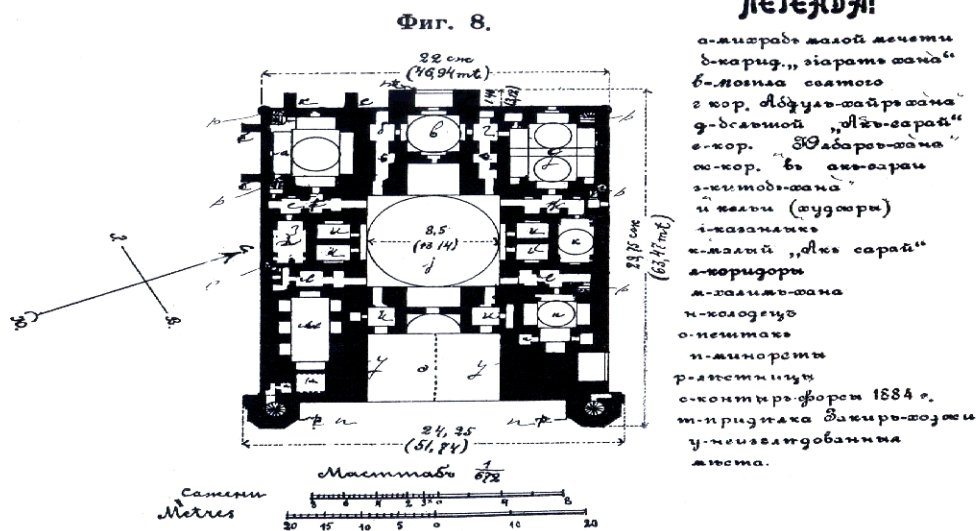
Н.Г.Маллицкий Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи мешітінің (ханакасының) жобасын (1-сурет) Самарқанд, Табриз, Истанбулдағы мешіттердің жобаларымен салыстыра отырып, мұсылман архитектурасының классификациясы бойынша, оны аралас типтер тобына жатқызды. Н.Г.Маллицкий Түркістандағы ғимарат, жобасы жағынан басқа жерлердегі мешіттерге қарағанда, алғашқы болып мешіттердің «аулалық» типінен, «топтасқан» типіне өту эволюциясын бойына сіңірген құрылысы болып табылады деп пайымдайды [1, 27].

Кеңес өкіметі билікке келген күннен бастап-ақ жеке адамдар, қоғамдық және мекемелер меншігінде болған тарихи-мәдени ескерткіштерді мемлекет меншігіне алып, олардың тіркеу мен есепке алынуын және қорғалуын

қамтамасыз етті. Мәскеуде құрылған арнайы мемлекеттік мекеме - Бас музей және Ленинград қаласындағы бұрынғы Императорлық археология комиссиясы негізінде құрылған Материалдық мәдениет тарихы академиясы жергілікті жерлерде құрылған комитеттермен бірігіп, көне ескерткіштерді қорғау, жөндеу және қайта қалпына келтіру жұмыстарын жүзеге асырса, осы жұмыстарды Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстан өңірлерінде Музей ісі, табиғат, өнер туындылары мен көне ескерткіштерді қорғау жөніндегі Түркістан комитеті (Түркостарис) атқарды.

Түркостаристің атқарған зерттеулері, ескерткіштерді қорғау, қайта қалпына келтіру сияқты іргелі істері жемісті еңбек болып табылады. Түркостарис ғылыми-зерттеу жұмыстарымен қатар, сәулет ғимараттарының қорғалуын және олардың қайта қалпына келтірілуін, музей қорларының көптеген көне өнер ескерткіштерімен толығуына үлкен үлесін қосты. Әрі Түркостарис Оңтүстік Қазақстанда орналасқан Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Ясауи ханакасын, Перовск уезіндегі Көккесене құрылысын, Әулиеата уезіндегі Айша бибі кесенесін, Сайрамдағы бағаналарды және Сығанақ, Бестам, Аппнас, Шехрикент қалаларының құландыларын тарихи және археологиялық құндылықтар есебінде тіркеуге алды [2, 50].

*Планъ мечети надъ мошилою
Хазрета-Ходжи Намеда Ясауи-
бийскаго въ г. Туркестанъ.*

1-сурет. Қожа Ахмет Ясауи ханакасының 1884 жылы түсірілген жобасы (С.Г.Малицкий бойынша)

Комитет көне ескерткіштерді зерттеу, есепке алу, қорғау, жөндеу және қайта қалпына келтіру жұмыстарын жоспарлы түрде жүргізді. Жекелеген адамдар мен экспедициялардың жүргізген зерттеулерінің нәтижесінде жинақталған материалдар, есептер, ескерткіштердің сипаттамалары, өлшемдері, жобалары және фотосуреттері Түркомстаристің атқарған ғылыми-зерттеу жұмыстарының негізі болды.

Түркомстаристің (1924 ж. бастап Среазкомстарис) Оңтүстік Қазақстан өңірлерінде орналасқан сәулет өнер ескерткіштерінің ішінде ерекше назар аударғаны Қожа Ахмет Ясауи ханакасы болды. XX ғ. 20-шы жылдары Түркістан қаласына бірнеше экспедициялар ұйымдастырылып, ханаканың өлшемдері алынып, жөндеу жұмыстары жүргізілді [3, 333-334].

Құрамында профессор Д.И.Нечкин, профессор А.А. Семенов, профессор А.Э.Шмидт және инженер С.К.Орлов болған экспедиция Түркістан қаласына 1922 жылдың қараша айында келді. Бұл экспедицияның негізгі мақсаты Қожа Ахмет Ясауи ханакасының өлшемдері мен оның көркемдік-тарихи инвентарын тіркеуге алу болып табылды [4, 125].

С.К.Орлов кесененің сақталу жағдайын зерттеумен қатар, техникалық ахуалы жөнінде хаттама толтырды. Техникалық байқаудың нәтижесінде мешіттің көптен бөліктерінің қабырғалары жарылғандығы анықталды. А.А. Семенов Қожа Ахмет Ясауи ханакасындағы жазуларға көбірек көңіл бөлінуін және бұл жазуларды ғылыми айналымға енгізуге болатынын айтып, осы мешітте сақталған өнер туындыларының альбомын жасап шығаруды ұсынды. Экспедиция барысында ескерткіштің архитектуралық өлшемдері алынып, фотосуреттері түсірілді.

1925 жылы Түркістандағы мешіттің техникалық және сәулеттік-көркемдік зерттеулерін жүргізу үшін Түркістан қаласына Б.П.Денике және инженер М.М.Логинов бастаған «екінші» археологиялық экспедиция ұйымдастырылды [5, 41].

М.М.Логинов Ахмет Ясауи мешітінің архитектуралық өлшемдерін алып, жөндеу жұмыстарына қажет шығындардың сметасын жасады. Экспедиция барысында мешіттің кейінгі кезеңде жаңадан салынған бөліктері аталып көрсетілді. Тек, 1928 жылы ғана, «Среазкомстарис» Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи ханакасын жөндеуге қаржы бөлді.

Жөндеу жұмыстары архитектор И.М.Бачинскийдің жетекшілігімен мешіттің «Құдықхана», «Кітапхана», «кіші Мешіт», үлкен және кіші «Ақсарай» бөлмелері мен ғимарат дәліздерінде жүргізілді. Жөндеу жұмыстарының барысында құлауға жақын тұрған күмбездер мен аркалар толығымен ашылып, жаңадан өріліп қаланды, қабырғалардағы жарықтар алебастрмен толтырылды, сондай-ақ қабырғаларының төменгі бөлігіндегі ілгеріде болған панельдері қайта жасалынып және т.б. бірқатар жұмыстар атқарылды [6]. Жүргізілген жөндеу жұмыстарының нәтижесінде, осы сәулет өнері туындысының одан әрі бұзылуын уақытша тоқтатуға қол жеткізілді [7, 123-124].

Жөндеу жұмыстарының барысында М.Е.Массон ғимараттың ішкі бөлігінің жеті жерінен шурфтар салып, археологиялық зерттеулердің нәтижесінде ғимараттың алғашқы деңгейі бірнеше жерлерде, әр түрлі тереңдікте болғандығын, іргетастық қаландылар ғимараттың тек мұнаралардың астына жасалынғандығын анықтады. Ғимараттың төменгі бөлігінің қаптамасын қайта қалшына келтіруге мүмкіндік беретін материалдардың сынықтары табылды [8, 45].

Н.М.Бачинскийдің Қазақ АКСР Білім беру жөніндегі Халық комиссарлығына (Наркомпросына) 1929 ж. жолдаған хатында Түркістан қаласында болған зілзаның кесірінен ғимараттың «Жамағатхана» бөлмесінің күмбезінде және солтүстік, оңтүстік қабырғаларында жаңа жарықтар пайда болғандығы хабарланып, құрылыстың одан әрі бұзылуын тоқтату үшін 10-12 мың рубль бөлінуі тиіс екендігі жазылған. Сонымен бірге, Н.М. Бачинский ғимараттың жөндеу жұмыстарына қажетті қыштарды күйдіруді, жергілікті жерде ұйымдастыруды ұсынды [9]. Өкінішке орай, 1929 жылы қайта қалшына келтіру жұмыстары қаржы ташпылығынан жалғасын ташпай тоқтатылды.

«Средазкомстарис» мекемесі 1928 жылдың соңында бүкіл Орта Азияға ортақ ұйым ретінде жұмысын тоқтатты. 1929 жылдан бастап Одақ республикаларында өз Комитеттері құрылды. Қазақ АКСР-де «Көне және өнер ескерткіштері мен табиғатты қорғау жөніндегі Қазақ Комитеті құрылды» (Қазкомпристарис) [10].

Қазақ КСР Халық Комиссарлары Кеңесі шешімімен Қазақ КСР ХКК-нің жанындағы Қорық және көненің ескерткіштерін қорғау жөніндегі республикалық басқарма 1938 жылы Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Ясауи ханакасын жөндеу және қайта қалшына келтіру мекемесін (прорабтығын) құрды [11, 96].

Арнайы құрылған Комиссия жөндеу жұмыстарының кестесін және ақаулы жерлерінің актпен атқарылатын жұмыстарының қаржы сметасын жасады.

1938-1941 жылдар аралығында архитектор Б.Н.Засышкиннің басшылығымен [12, 30] жүргізілген жөндеу жұмыстары барысында, ғимарат шатырын толығымен құрылыс қалдықтары мен топырақтардан тазартып, төртбұрышты (25x25x5,5 см) күйдірілген қышпен «Жамағатхана» бөлмесінің күмбезі, ғимарат шатыры, құжыра бөлмелерінің шағын күмбездері қапталып, арнайы су ағатын орындары жасалынды. Сонымен бірге, «Қабырхана» бөлмесінің қатпарлы күмбезіндегі және ғимараттың сыртқы қабырғаларындағы, сырлы қаптама қыштармен безендірілген ою-өрнектерінің одан әрі бұзылуын тоқтату мақсатында түсіп қалған қыштардың орындары алебастрмен уақытша сыланды.

Ғимарат шатыры мен оның айналасын тазалау кезінде табылған, түшнұсқа сырлы қаптама плиткілері «Жамағатхана» бөлмесі күмбезінің

төртбұрышты «негізінің» сырлы геометриялық өрнегін қайта қалпына келтіру кезінде қолданылды.

Жөндеу жұмыстары барысында «Мешіт» бөлмесінің күмбезін нығайту мақсатында күмбез мойындығының түбі теміржол рельсімен және күмбездің сырты темір белдеумен айналдыра тартылып, патырға, мұнараға, күмбезге шығатын айналмалы баспалдақтары қайта өріліп, бас портал (пештак) ойығының аркасы сыланды.

1886-1887 жылдары тіреулермен (контрофорстармен) күшейтілген Ахмет Ясауи ғимаратының батыс бұрышының одан әрі жерге пәгу үдерісін тоқтату үшін «Мешіт» бөлмесінің ішкі және сыртқы қабырғаларының түбіне ені 3-4 м, тереңдігі 2,5-3 м ор (котлован) қазылып, күйдірілген қыштардан іргетас қалаңды [11, с.98].

Осы атқарылған жұмыстармен қатар, ғимараттың сыртқы қабырғаларының сырлы қаптамасы мен эшиграфикасын қайта қалпына келтіру мақсатында ханаканың сыртқы қабырғалары фотосуретке түсіріліп, түрлі-түсті суреттері салынды. Мұның негізгі мақсаты осы суреттерге сүйене отырып, түсіп қалған өрнектерін қайта қалпына келтіру болды.

1941 жылы Ұлы Отан соғысы басталғандықтан, Түркістан қаласындағы Ахмет Ясауи ғимаратын қайта қалпына келтіру мекемесі (прорабтығы) жабылып, жұмысын тоқтатты.

1945 жылдан бастап КСРО өкіметінің шешімімен Қазақстан территориясындағы сәулет өнері ескерткіштерін есепке алу, қорғау, зерттеу және қайта қалпына келтіру жұмыстарын жүргізу Қазақ КСР Министрлер кеңесі жанындағы Архитектура жөніндегі басқармаға жүктелді.

1951 жылы Қожа Ахмет Ясауи ханакасына кең көлемде зерттеу ісі мен қайта қалпына келтіру жұмыстары басталды. Жөндеу жұмыстарын жүргізу міндеті Қазақ КСР Министрлер кеңесі жасаған Келісім-шарт негізінде Өзбек КСР Министрлер кеңесі жанындағы Архитектура жөніндегі басқарманың Арнаулы ғылыми-реставрациялық өндіріс шеберханасына (СНРІПМ) жүктелді.

Қазақ КСР өкіметінен 5 млн. рубль қаржы бөлініп, Арнаулы ғылыми-реставрациялық өндіріс шеберханасының бесжылдық жоспары белгіленді. Қайта қалпына келтіру жұмыстарын Б.Н.Засышкин, Т.Ш.Карумидзе, Л.Ю.Маньковская және археолог К.А.Шахурин бақылап отырды [13, с.276].

1951-1954 жылдары археолог К.А.Шахурин ғимарат қабырғаларының түбін ашу үшін шурфтар салып, архитекторлар В.М. Филимонов пен И.Е. Плетнев құрылыстың солтүстік және шығыс қабырғаларында сақталған сырлы қаптамалардың өлшемдерін алды.

1953-1954 жылдары архитектор Т.Ш.Карумидзенің қатысуымен жүргізілген жөндеу жұмыстары барысында ертеректе іргетассыз салынған бұл ғимараттың «Пештак» қақпасы мұнараларының түбінде іргетасы ілгеріде болғандығын және 1939 жылы қайта қалпына келтіру жұмыстары кезінде «Мешіт» бөлмесінің қабырғалары астына іргетас қаланғанын ескере отырып,

басқа барлық қабырғалардың да түбіне іргетас қалаңды [14, 54; 259; 260, 3-п.]. Іргетасты қалау кезінде ғимараттың сыртқы фасадтарының төменгі бөлігі 2 м биіктікке дейін көмілгені анықталды. Топырақтан тазаланған фасадтардың төменгі бөлігіндегі ескі тас панелдің фрагменті табылып, соның өлшемдеріне сүйене отырып, Б.Н.Засышкин фасадтардың ортаңғы бөлігінің (гирихтарының) реконструкциялық жобасын дайындады [14, 54].

Сонымен бірге, екі жарым жылдың ішінде ғимараттың солтүстік фасады толығымен және шығыс пен батыс фасадтарының солтүстік бөліктері қайта қалпына келтіріліп, 1886-1887 жылдары қаланған тіреулердің (контрофорстың) біреуі алынып тасталғанымен, солтүстік портал ойығы мен шығыс және батыс фасадтарының төменгі бөлігінде (цоколи) жөндеу жұмыстары жүргізілмеді.

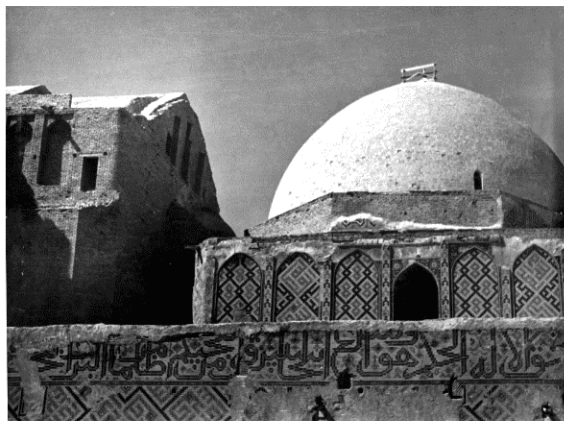
Сол жылдары архитекторлар М.Абдуллаева, В.Железняков, Е.Осинова мен А.Хусаиновалар ханаканың 1-ші, 2-ші қабаттары, патыры, «Жамағатхана» бөлмесі күмбезінің төртбұрышты «негізінің» және сегіз қырлы мойындығының қаптама ою-өрнектерінің өлшемдерін алды [14, 54].

1955-1957 жылдар аралығында Қожа Ахмет Ясауи ханакасын зерттеу мен қайта қалпына келтіру жұмыстарын бақылау Л.Ю.Маньковскаяға жүктелді. Арнаулы ғылыми-реставрациялық өндіріс шеберханасының басшылығы Б.Н.Засышкин мен Т.Ш.Карумидзелер белгілеген зерттеу әдісі және атқарылатын жұмыстар жоспары өзгермейтіндігін білдірді [14, 56].

1956 жылғы жөндеу жұмыстары барысында ғимараттың шығыс фасадының эпиграфикалық фризі (2-сурет, 1-2), шығыс ойығы софиттерінің қаптамасы және осы ойықтың жоғарғы солтүстік пен оңтүстік бұрыштарының қаптамасы алынып, қайта қалпына келтірілді (3-сурет, 1-2). Бірақ, 1953 жылы жасалынған жөндеу жұмысы жоспарында және жөндеу кезінде жіберілген қателіктердің кесірінен түпнұсқалық софит өрнегі өзгеріп кетті [15, 1-4].

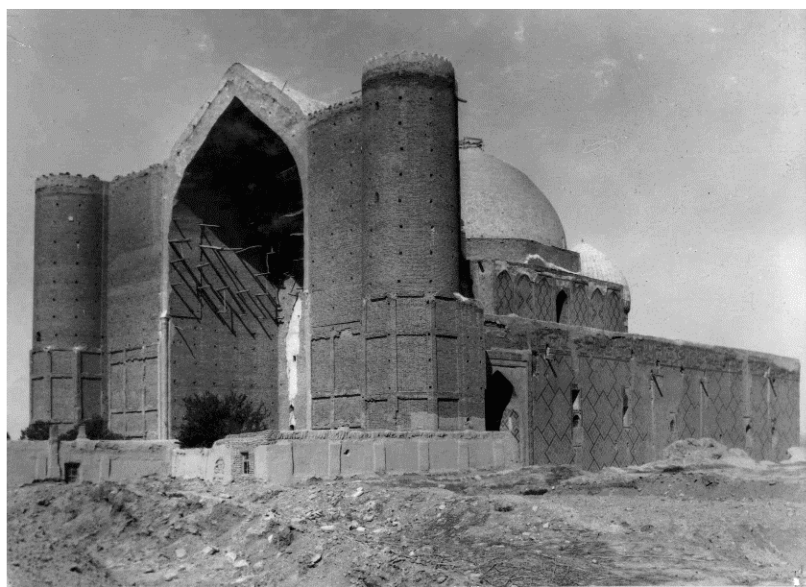

1 – Солтүстік-батыс фасадының көрінісі

2 – Жамағатхана бөлмесінің күмбезі мен эпитафикалық фриздің көрінісі

2-сурет. Қожа Ахмет Ясауи ханакасы. 1950-шы жылдары түсірілген фотосуреттер

1- Ханақаның солтүстік-шығыстан көрінісі

2 – Ханаканың солтүстік-батыстан көрінісі

3-сурет. Қожа Ахмет Ясауи ханакасы. 1950-шы жылдары түсірілген фотосуреттер

Сонымен қатар, «Жамағатхана» бөлмесінің сегіз қырлы мойындығы мен оның төртбұрышты «негізінің» қаптамалары қайта жасалынды. Бұл жерде сегіз қырлы мойындықты жөндеу жұмысы күрделі болып табылды, себебі, мойындықта сақталмаған жазулар бірінші рет қайта қалпына келтірілген болатын. Ғимарат фасадтары, «Пешпак» қақпасы, бірінші және екінші қабаттарда орналасқан бөлмелер қабырғаларындағы көптеген жарықтар орындарының қыштары бұзылып алынып, қайта қаланды [16, 1-36].

1956-1957 жж. Қожа Ахмет Ясауи ғимаратының сақталу жағдайын анықтау мақсатында бүкіл құрылыстың өлшемдері алынып, 1-ші, 2-ші қабаттарының тілме жобалары сызылды [17, 1-42].

1957 жылдың соңында Арнаулы ғылыми-реставрациялық өндіріс шеберханасы жойылып, 1958 жылы Өзбек КСР Министрлер кеңесінің жанында қайта құрылған Материалдық мәдениет ескерткіштерін қорғау жөніндегі комитет, Қожа Ахмет Ясауи ғимаратында атқарылып жатқан жөндеу жұмыстарын мүлдем тоқтатты.

1960-1963 жылдары қайта қалпына келтіру жұмыстарын «Қазақ мемлекеттік құрылыс» мекемесінің реставрациялық шеберханасы жүргізе

бастады. Бірақ, алғашқы қайта қалшына келтіру мекемесімен, сонымен қатар ғылыми-зерттеу жұмыстарымен байланыс үзілгендіктен, осы жылдары ханакада тек жөндеу жұмыстары атқарылды.

1966 жылы Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің шешімімен Мәдениет министрлігінің жанынан Республикалық ғылыми-реставрациялық шеберханасы ашылды. Осы уақыттан бастап қайта қалшына келтіру жұмыстарын қазақстандық мекеме атқарды [13, 38]. Ал, 1972 жылы Түркістан қаласында Түркістан ғылыми-реставрациялық шеберханасы ашылып, Қожа Ахмет Ясауи ханакасында кең көлемді қайта қалшына келтіру жұмыстары жүргізілді.

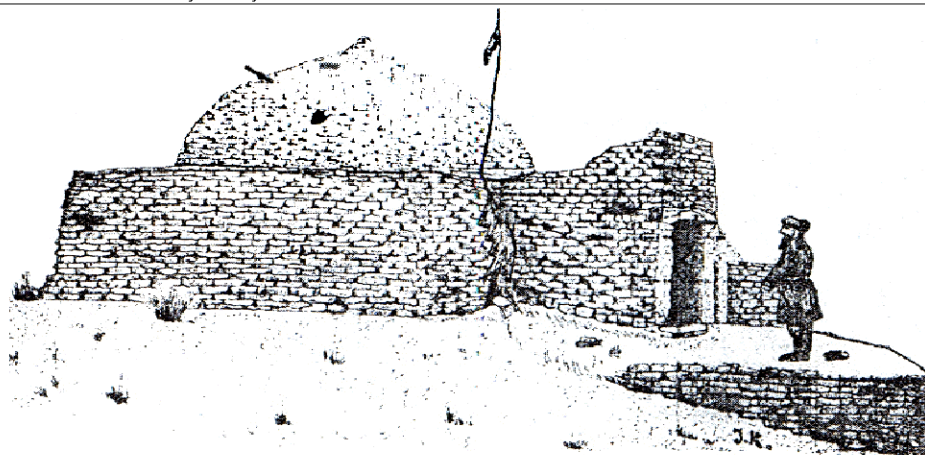
1993-2000 жылдар аралығында Қазақстан мен Түркия республикалары өкіметтерінің келісімі бойынша Түркия тарапының қаржыландыруымен қайта қалшына келтіру жұмыстары жалғасын тапты.

Қожа Ахмет Ясауи ханакасы «Қазақстанның тарихи және мәдени ескерткіштер жинағы. Оңтүстік Қазақстан облысы» атты энциклопедиялық жинаққа №590.3 нөмірімен енген [13, 273-277].

В.А.Каллаур Перовск уезінде Сығанақ пен Бестам қалашықтарының төңірегіндегі орналасқан ғимарат құрылыстарын да көріп шығып, олардың сипаттамасын берді.

Сығанақта күйдірілген қыштан салынған өзіне ерекше назар аударатын екі ғимарат бар. Олардың бірі - екі бөлмеден тұратын кесене құрылысы. Бірінші бөлменің көлемі 15х15 аршын, оның үш жағынан кіретін есіктері бар. Есіктердің батыс және солтүстік жағындағылары қаланып, тек оңтүстік есігі сақталған, оның биіктігі 8 сажень. Екінші бөлменің көлемі 9х9 аршын, бірінші бөлмемен ені 3 аршын келетін ойық арқылы байланысқан. Екінші бөлменің оң жағында, астында орналасқан сағана бөлмесіне түсетін ойығы бар. Ғимарат күмбездерінің сыртқы қабырғалары өрнектелген, негізгі бөлігі бұзылып, олардың тек бір бөлігі ғана сақталған. В.А.Каллаур кесененің төрт бұрышында кейінірек салынған бөлмелері барын, оның бірінде қазіргі кезде шырақшы тұратынын жазды. Шырақшы Молда Қошмұхаммет Тәтібаевтің айтуынша, бұл жерде Алла-Умей Хисамутдин Сахиби-Нихая жерленген, оның лақабы Сунақ ата (4-сурет) [18, 7].

В.А.Каллаур сағана ішіне түсіп, онда адам сүйектері пашылып жатқанын және сағана қабырғасында 19 адам бас сүйегінің тұрғанын жазды. В.А.Каллаурдің пайымдауынша, бұл сағанада Сунақ ата жерленбеген. Бұл құрылыс ғибадатхана болуы мүмкін, бірінші бөлме мінәжәтхана, екінші бөлме алтарь, ал сағана ақсүйектер жерленген орын деген пікір айтты [18, с.8]. Сонымен қатар, В.А.Каллаур бұл құрылыстың батысында тағы бір ғимараттың орналасқанын, олар Сығанақ қалашығының қамалынан оңтүстікте 125 сажень қашықтықта екенін жазып қалдырды.

4-сурет. Сунақ ата кесенесі (И.А.Кастанье бойынша)

1927 жылы А.Ю.Якубовский Сығанақ қалашығының оңтүстік-шығысында орналасқан мешіт-медресені сипаттап жазып, ғимараттың негізінде екі бөлмеден тұратынын атап өтеді. Үлкен бөлменің шығысында кіші бөлме орналасқан, ал оның солтүстік-батыс және оңтүстік-батыс бұрыштарында шағын төртбұрышты бөлмелер, солтүстік-шығыс және оңтүстік-шығыс бұрыштарында тіктөртбұрышты шағын бөлмелер бар. Үлкен бөлмеге кіретін есік - шығыс қабырғасында орналасқан, оның биіктігі 3,82 м, ені 2,83 м. Үлкен бөлменің көлемі 9,8x9,8 м, қабырға қалыңдығы 1,38 м, ал бөлменің күмбезге дейінгі биіктігі 7,1 м. Екінші бөлменің көлемі 6,3x6,3 м [19, 144-148].

Мешіттен 140 сажень қашықтықта кесене құландылары сақталған. Оның көлемі 8,6x10,3 м. А.Ю.Якубовский кесене қатты бұзылған, оның порталы жұлдыз тәрізді бояулы қаштама плиткалармен қашталған деген пікір айтты [19, 150].

2003 жылдан бастап ХҚТУ САЭ-сы (С.Жолдасбаев) қалашықтың шахристаны мен рабадында қазба жұмыстарын (қазба №1-4) жүргізіп, мешіт, кесене құрылыстары құландыларын ашып [20; 21, 392], қазіргі таңда РМҚМ «Қазқайтажаңғырту» мешіт-медресе ашылған бөлігінде консервация жұмыстарын жүргізді.

В.А.Каллаур Бестама қалашығының оңтүстік жағында күйдірілген қыштан салынған бес құрылыстың барын, олардың екеуінің толығымен бұзылғанын, біреуінің тек фасад қабырғасы қалғанын, тек екеуі сақталғанын атап өтті. Соңғы екі құрылыстың үсті күмбезбен көмкерілген. Әрқайсысы екі бөлмеден тұрады. Сақталған құрылыстардың бірінің іргетасы тастан қаланған, оның үстіне күйдірілген қыштан қабырғалары көтерілген, қабырға сырты өрнектермен безендірілген. Оның бөлмелерінің бірінде сағанаға түсетін ойығы бар, бөлме іші өрнектелген [18, 12].

Сонымен бірге, В.А.Каллаур Сырдың сол жағында орналасқан Қасым ата, Қорасан ата, Бақсаис ата мазарларын да көріп, олардың қысқаша сипаттамасын берді [22, с.73-74].

1899 жылы В.А.Каллаур Құткеншек болысының басшысы Басықариннен, Қызылқұмдағы Сырлытам кесенесі барын және оның жанында бекініс орналасқаны жайлы дерек алып, ол Сырлытам кесенесі мен бекініс жобаларын түсіру үшін Төлепберген Жылқыбаевты арнайы жібереді.

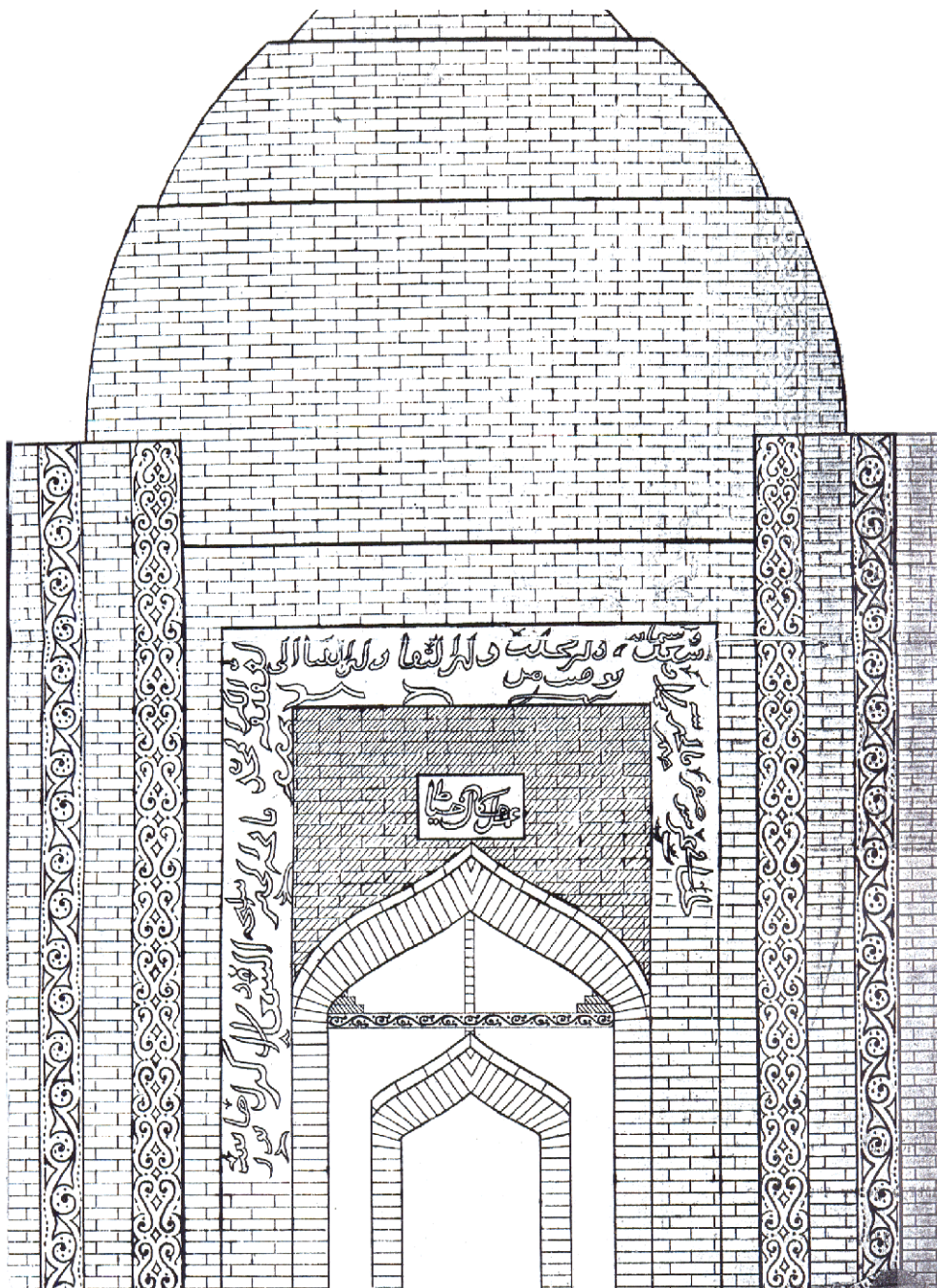
Бекіністен 280 қадам батыста Сырлытам кесенесі орналасқан. Оның биіктігі 5 саженьге жуық, көлемі 12х12 аршын, сыртқы есігінің биіктігі 5,5 аршын, ішкі есігінің биіктігі 3,5 аршын. Сыртқы есігінің жақтауы айналасында (фасадында) арабша жазу бар (5-сурет). В.А.Каллаур кесене жақсы сақталған, оның ішінде 12 адам мүрдесі қойылған. Ал, кесене сыртында ескі зират орналасқан деп жазады [23, 16]. «Хаттамада» басылып шыққан В.А.Каллаурдың Сырлытам кесенесі туралы мақаласына қосымша берілген кесене фасадының суретінде Н.П. Остроумовтың ескертуі бар. Онда, ол: «жазудан ғимараттың салынған уақытын анықтауға болады – 678 хиджра бойынша, б.з. 1279 ж. сәйкес келеді» дейді. Ал, 1949 жылы М.Е.Массон Сырлытам кесенесіндегі жазудың сақталған бөлігін аударды: «...жизнь неопытная скрылась с благостью в начале сафара года 698. И дух отдала ради отбытия из вместилища тленности в обитель вечности целомудренная сила, честная, начало добрых дел, зародыш благополучий Кизл хатун, дочь...» [24, с.33]. Кейінгі зерттеулер Н.П.Остроумовтың «698 жыл» орнына қателесіп, «678 жыл» деп оқығанын көрсетті.

Сырлытам кесенесі Қызылорда қаласынан 70 км оңтүстік-батыста, Инкәрдария бойында, Сырлытам қалашығынан 250 м. оңтүстік-батыста орналасқан. Сырлытам кесенесін 1946-1948, 1957 жылдары ХАЭЭ-сы (С.П.Толстов) қайта зерттеп, оның сипаттамасын, өлшемдерін алып, жобасын түсірді (6-сурет, 1-2) [25, 281].

Кесене жобасында төртбұрышты, көлемі 10х10 м. Кесене порталы терракота қаштама плиткаларымен безендірілген, ішкі қабырғалары ганч сылағымен сыланған, онда ою-өрнектері сақталған. Кесене ішінде екі қатар орналасқан тоғыз бейіт бар.

С.П.Толстов кесене порталындағы терракота қаштама плиткілерінің Қараханидтер кезеңіне (X-XII ғғ.) тән келетінін алға тартып, Сырлытам қалашығында табылған керамикалардың жасалу уақыты Сырлытам кесенесі мерзіміне тура келеді деп пайымдайды [25, 281].

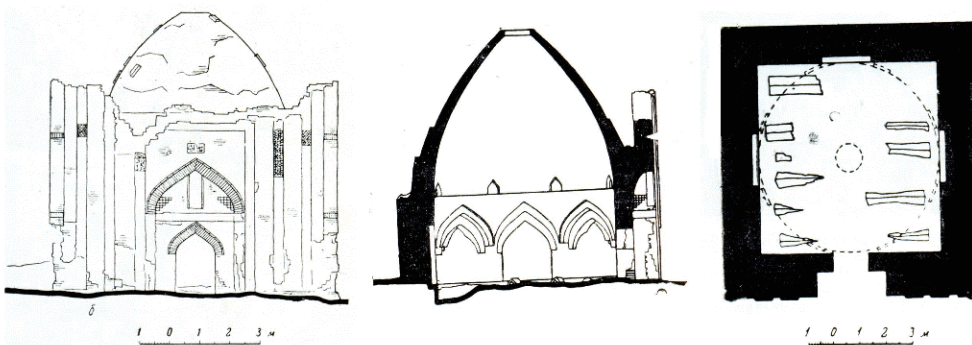
1978-2001 жылдар аралығында, Батыс Қазақстан сәулет өнері, этнографиялық экспедициясы (С.Е.Әжіғали) Арал-Каспий өңірлерінде зерттеу жүргізіп, С.Е.Әжіғали өзінің «Архитектура кочевников - феномен истории и культуры Евразии» атты еңбегінде, Арал-Каспий өңірінде орналасқан 400-ге жуық кешендер мен жекелеген ескерткіштерді зерттеп, олардың таралу аймағына, пайда болуына, типологиясы мен тарихи-этнографиялық маңызына тоқталды.

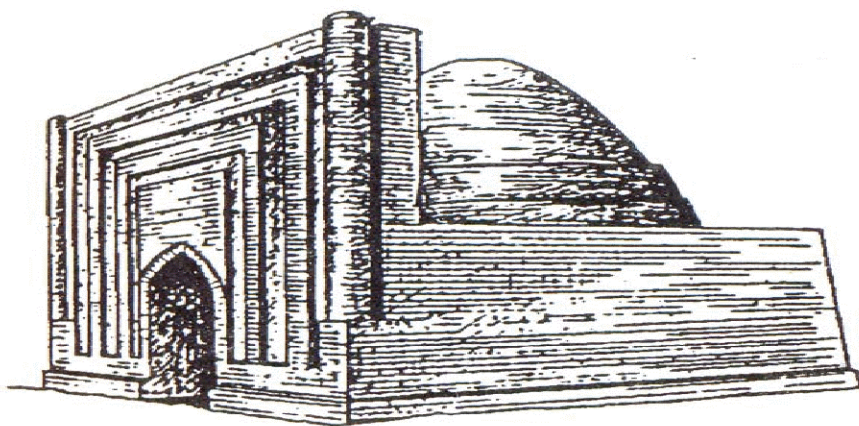
5-сурет. Сырлытам кесенесі фасадының жобасы
(Т. Жылқыбаев пен В.А.Каллаур бойынша)

1 – Кесененің жалпы көрінісі

2 – Кесене көріністері мен жобасы (С.Е.Толстов бойынша)

3 - Қайта қалпына келтіру жұмыстарынан кейінгі көрініс жобасы
6-сурет.Сырлытам кесенесі

С.Е.Әжіғали Сырлытам кесенесін (6-сурет, 3) мерзімдеу кейбір еңбектерде негізсіз жасалған, онда моңғол шапқыншылығына дейінгі, сонымен қатар қыпшақ кезеңімен (IX-X ғғ.) мерзімделген дей келіп, өзі кесенені XIV-XV ғғ. мерзімделуі мүмкін деп пікір айтады [26, 256].

В.А.Каллаур «Древние города Саганакъ (Сунакъ), Ашинась или Эпинась (Асанась) и другие въ Перовскомъ уезде, разрушенныя Чингисъ-ханомъ въ 1219 году» атты мақаласында Көккесене туралы қысқаша мәлімет беріп, 1900 жылдың сәуірінде екінші рет Көккесенеде арнайы болып, оның толық сипаттап жазды [27, 98-101]. Оның пікірінше, бұл құрылыс - кесене. Онда ақсүйек әулетінен шыққан адамдар жерленген.

Көккесене Сығанақтан 8 верст оңтүстікте, Төменарық станциясынан 5 верст солтүстік-батыста орналасқан. Кесене күйдірілген қыпшақ салынған. Сырты көк түсті қашама қыпшақпен безендірілген. В.А.Каллаур кесененің бұзылуына уақыттың, сонымен бірге жергілікті тұрғындар кесене қыпшақтарын бұзып алуы да себеп болып жатқанын алға тартты [18, 12].

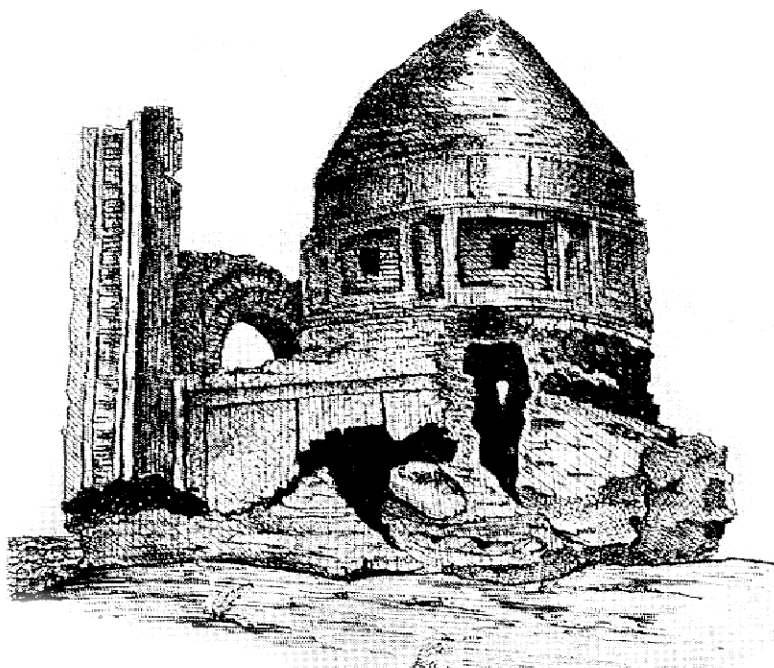
В.А.Каллаур кесенені зерттеу барысында күмбездің ішкі жағында арабша жазулардың барын анықтап, бір жазу 5-6 рет қайталанып жазылғанын, сонымен бірге, кесене құрылысының төменінде «сағанасы» барын, оған түсетін арнайы ойықтың еденде орналасқанын жазды [27, 98-100]. Сонымен қатар, В.А.Каллаур Көккесененің оңтүстік-батыс жағында орналасқан төбені жергілікті тұрғындар қазып, онда шағын құрылыс қалдықтарының шыққанын және оның жоба жағынан Көккесене құрылысына ұқсастығын атап өтті.

В.А.Каллаурдың өтініші бойынша, аға акциз бақылаушысы А.Я.Уткин Көккесененің шығыс және оңтүстік-шығыс тұсынан көріністерін суретке түсірді (7-сурет) [27, 100].

Ә.А.Диваевты В.А.Каллаурдің мақаласындағы Төменарық станциясының төңірегіндегі құрылысты «Көккесене мавзолейі» деген пікірі қызықтырып, сонымен қатар ол бір аңызда: «Ақкесене және Көккесене жерлерін осыдан 300 жыл бұрын қалмақтар биледі. Олардың өкілдері Уса мен Зиренг болды. Қалмақтар билеген бұл жерлер Сырдариядан және Қарықтыдан (Арал теңізі) төмен, «Сары үйшік» және «Үйшік» деп аталатын жерде орналасқан...» деп айтылатынын және Кіші жүздің өкілі Тайлақ батыр және қырғыздың (қазақтың) Учакты (Ошақты) тайпасының Тас жүрек руынан шыққан Саңрық батырмен бірігіп қалмақтарды Ит ішпес, Алакөл мен Аңырақай пайқастарында қырғанын атап өтті. Сонымен қатар, Ә.А.Диваев осы жерді қалмақтар билеген заманынан бұрынырақ Ақкесене және Көккесене деген ғимараттардың болғандығын, олардың қарауыл күзеттерінің тұратын жері екенін жазды [28, 40-41].

Ә.А.Диваев бұл құрылыстарды кім, қашан және бастапқыда қандай мақсатта салынғанына назар аударып, В.А. Каллаурдың пікірінше, Көккесене құрылысы кесене болса, онда кімдер жерленген екен деп ой толғайды.

В.А.Каллаур, Ә.А.Диваевтің «Мавзолей Кок-Кесене» атты мақаласында жарияланған аңызда аталған қазақтардың Ошақты тайпасының Тас жүрек руы шынында Талас өзенінің төменгі ағысында мекендейтінін және жоғарыда аталған Ақкесене мен Көккесене бекіністері осы жерде орналасқанын алға тартып, ол Ә.А.Диваевтің баяндамасында келтірілген аңызда Ақкесене мен Көккесене бекіністерін Сырдария өзенінің төменгі ағысына қателесіп жатқызуы мүмкін, себебі ол жерде мұндай құрылыстар туралы мәліметтер жоқ деп тұжырымдайды [29, 32-33].

7-сурет. Көк кесене. Оңтүстік-шығыстан көрінісі
(1901 жылы А.Я.Уткин түсірген сурет)

1909 жылдың 23 наурыз күні өткен үйірме отырысында Ә.А.Диваев «О значении названия «Кок-Кесене» атты баяндама жасап, онда, «Мавзолей Кок-Кесене» атты мақаладағы «Сары үйсін» мен «Үйсін» атаулары орнына «Сары үйшік» пен «Үйшік» болып қате жазылғанын атап, Перовск уезінің тұрғындары Жүсіпбек Басығаринге және Сұлтан Ерғали Қасымовқа «Ақкесене» мен «Көккесене» терминдерін анықтап беруін өтініп хат жазғандығын атап өтті [30, 11].

Жүсіпбек Басығарин өз хатында, қырғыздар (қазақтар) арасында Қожамқұл деген адам болған. Аңыз бойынша Көккесенені жергілікті билеуші өз әйелінің мазары үстіне осы Қожамқұл салдырған дейді. Ж.Басығарин «кесене» термині «копана» парсы сөзінен шыққан, оның мағынасы «ғимарат», ал «көк» - сөзі кесененің сырты көк түсті болғандықтан аталған.

«Көккесене», «Көкғимарат» мағынасына келеді деп жазады. Сонымен қатар, Ж.Басығарин араб сөзіндегі «кенісе» және парсы сөзіндегі «каліса» терминдеріне тоқталып, қазақтар осы сөзді «кесене» деп айтуы мүмкін. Алайда, бұл сөз пұтқа табынушылардың піркеуін білдіреді. Сондықтан, қазақтар оны «кесене» деп айтуы мүмкін емес деп пайымдайды [30, с.12]. Ал, С.Е.Қасымов өз хатында - «Көккесене» термині өзбек тіліндегі «көк» және «кесе» мағынасына келеді деп жазады. Жоғарыда аталған мәліметтерді саралай отырып, Ә.А.Диваев, Ақкесене құрылысы сақталмаған. Оны Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан көне Жентпен баламалауға болады. Алайда, бұл пікір әлі де ғылыми зерттеуді қажет етеді деп, өз ойын білдіреді [30, 13].

Төменарық станциясынан солтүстік-шығыста орналасқан Көккесене құрылысын 1927 жылы Материалдық мәдениет тарихы академиясының қызметкері А.Ю.Якубовский зерттеп, бұл ескерткіштің қазіргі таңда құландысы ғана қалғандығын баяндады. А.Ю. Якубовский құрылыстың тек портал аркасының диаметрі 6,5 м, биіктігі 4,36 м болып келетін оңтүстік тірегінің сақталғандығын және жергілікті тұрғындардың айтуынша, Көккесене құрылысы 1914 жылы бұзылғанын атап өтті [19, 154]. Кесене құландысы төбе болып жатқандығын, оның айналдыра аумағы 110 қадам, биіктігі 3,1 м. болып келген.

Көккесене құландысын 2004 жылы ХҚТУ ТАЭ-сы (М.Елеуов) қайта зерттеп, оның географиялық координаттарын анықтады [31; 32]. Өкінішке орай, кесене қазіргі таңда төбе болып жатыр. Мүмкін келешекте онда қазба жұмыстары жүргізіліп, оның нәтижесімен, белгілі өлшемдерімен және фотосуреттерге сүйене отырып, қайта қалпына келтіру жұмыстары атқарылар деп сенеміз.

1897 жылдың 17 ақпаны күні өткен үйірме отырысында Ә.А.Диваев «О могиле святого Хорхут-ата» атты баяндамасында Қорқыт ата кесенесін сипаттап, оның орналасқан жері мен сақталу жағдайы жайлы айтып өтті.

Қорқыт ата кесенесі Қорқыт станциясынан 1,5 верст жерде орналасқан, Ә.А.Диваев соңғы жылдары кесененің бір бөлігін Сырдарияның суы пайып жатқандықтан бұзылып, қазіргі жағдайы мүшкіл деп жазады [33, 1-2]. Сонымен қатар, Ә.А.Диваевтің өтініші бойынша Қорқыт ата кесенесін 1899 жылы Қазалы уезінің басшысының көмекшісі И.Л.Арзамасов суретке түсірді.

Қорыта келгенде, Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелері Шымкент пен Перовск уездерінде орналасқан сәулет өнері ескерткіштерін зерттеп, үйірме мүшелерінің ізденістері құнды болып табылады, себебі, олар сипаттап жазған ескерткіштердің бір бөлігі толығымен бұзылып жойылып кеткен.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Маллицкий С.Г. Историко-архитектурное значение мечети Хазрета Яссавийского в гор.Туркестане // ПТКЛА, XII. – Ташкент, 1908. - с. 6-28.

Бахтыбаев М.М. Шымкент және Перовск уездерінің сәулет...

2. Умняков И.И. Охрана памятников старины и искусства в Советском законодательстве Средней Азии // Известия Средне-Азиатского Комитета по делам музеев, охраны памятников старины, искусства и природы (Средазкомстарис). - Вып. 1. - Ташкент, 1926. - 310 с.
3. Бахтыбаев М. Түркостаристің Оңтүстік Қазақстанда атқарған қызметі // Қазіргі заманғы түркология: теория, практика және алдағы міндеттері. II Халықаралық Түркология конгресінің материалдары. – Түркістан: Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ. - 6-9 қазан 2004 ж. – Түркістан, 2006. - 331-336 - бб.
4. Семенов А.А. Мечеть Ходжи Ахмеда Есевийского в г.Туркестане. // Известия Средне-Азиатского Комитета по делам музеев, охраны памятников старины, искусства и природы (Средазкомстарис). - Выпуск 1. - Ташкент, 1926. - 310 с.
5. Умняков И.И. Архитектурные памятники Средней Азии. Исследование. Ремонт. Реставрация. 1920-1928 гг. - Ташкент, 1929. - 40 с.
6. Акт приемки работ от 30 августа 1928 г. // Копии с документов по ремонтно-реставрационным работам, произведенным в 1928 г. архитектором Бачинским / Архив гл. Управления по охране памятников материальной культуры и музеев Министерства Культуры УзССР. - Инв. № 2274.
7. Бахтыбаев М.М. Ахмет Ясауи сәулет ғимаратындағы жөндеу және қайта қалпына келтіру жұмыстарының тарихынан (XIX ғ. 70-шы – XX ғ. 60-шы жылдар аралығы) // Өл Фараби атындағы ҚазҰУ-нің Хабаршысы. - Тарих сериясы. - № 4 (43). – 2006. - 122-126 - бб.
8. Массон М.Е. О постройке мавзолея Ходжа Ахмеда в городе Туркестане // Известия Средне-Азиатского географического общества. - Т. 19. - Ташкент, 1929. - С. 45.
9. Центральные государственные реставрационные мастерские // Ахмед Ясеви. Копии с документов по ремонтно-реставрационным работам, произведенным в 1928 г. архитектором Бачинским / Архив Гл.Управления по охране памятников материальной культуры и музеев Министерства Культуры УзССР. - Инв. № 2274.
10. ҚР ОММ, 81-қор, 1-тізім, 1463-іс.
11. Пацевич Г.И. Ремонт и реставрация мавзолея-мечети Ходжа Ахмеда Ясави в 1939-1941 гг. // Известия Академии наук Казахской ССР. - Серия архитектурная. - № 80. - Вып. 2. – 1950. – С. 96-98.
12. Елгин Ю.А., Алибаева С.К. Борис Николаевич Засыпкин и его вклад в изучение и реставрацию мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави // Известия Академии наук Республики Казахстан. - Серия общественных наук. - Вып. 1 (224). – 2000. – С. 30.
13. Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. - Том 1. - Алма-Ата: Гл.ред. «Қазақ энциклопедиясы», 1994. – 368 с.
14. Маньковская Л.Ю. Некоторые архитектурно-археологические наблюдения по реставрации комплекса Ходжи Ахмеда Ясави в г.Туркестане // Известия Академии наук Казахской ССР. - Серия истории, археологии и этнографии. - Вып. 3 (14). - 1960. – С. 54.
15. Ратнер Л. (Маньковская Л.) Дневник реставрационных работ на комплексе Ходжа Ахмеда Ясави в г.Туркестане // Специальная научно-реставрационная производственная мастерская. - № 2349. - Ташкент, 1956. – 93 с. (Рукопись). / Архив музея-заповедника «Азрет-Султан».
16. Маньковская Л.Ю. Дневник реставрационных работ на комплексе Ходжа Ахмеда Ясави в г.Туркестане с 18 сентября по 4 ноября 1957 г. // Специальная научно-реставрационная производственная мастерская. - № 2365. - Ташкент, 1957. – 36 с. (Рукопись). / Архив музея-заповедника «Азрет-Султан».
17. Маньковская Л.Ю. Пояснительная записка к архитектурно-археологическому обмеру интерьеров комплекса Ходжа Ахмеда Ясави 1956-1957 гг. (план 1-эт., разрезы, своды, детали) // Специальная научно-реставрационная производственная мастерская. - № 2364. - Ташкент, 1957. – 42 с. (Рукопись) / Архив музея-заповедника «Азрет-Султан».

18. Каллаур В.А. Древние города Саганакъ (Сунакъ), Ашнасъ или Эшнасъ (Асанасъ) и другие в Перовском уезде, разрушенные Чингисъ-ханом в 1219 году // ПТКЛА (1899-1900), V. – Ташкент, 1900. - С. 6-16.
19. Якубовский А.Ю. Развалины Сыгнака (Сугнака) // Сообщения ГАИМК. Т.11. – Л., 1929. – С.123-159.
20. Сығанақ археологиялық экспедициясының 2003 жылы Жаңақорған ауданындағы Сығанақ қаласында жүргізген ғылыми-зерттеу жұмыстарының есебі (қолжазба). – Түркістан, 2004. – 68 б. / ХҚТУ АҒЗО архиві. - Инв. № 17.
21. Жолдасбаев С.Ж., Бахтыбаев М.М. Ортағасырлық Сығанақ қаласын ашық аспан асты музейіне айналдыру // Еуразия тарихы мен мәдениетіндегі Арал-Сырдария өңірінің орны. Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Қызылорда: Қызылорда облыстық Мәдениет басқармасы. - 23 қазан 2009 ж. – Алматы, 2009. - 389-395 - бб.
22. Каллаур В.А. Древние города, крепости и курганы по реке Сырь-Дарье, в восточной части Перовского уезда // ПТКЛА, VI. – Ташкент, 1901. - С. 69-78.
23. Каллаур В.А. Развалины «Сырлы-там» в Перовском уезде // ПТКЛА (1900-1901), VI. – Ташкент: типо-литогр. В.М. Ильина, 1901. - С. 14-17.
24. Массон М.Е. Время и история сооружения «Гумбеза Манаса» (по дпнным анализа надписей на памятнике) // Эпиграфика востока. – Вып. III. – М.-Л., 1949. – С. 28-44.
25. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарга. – Москва: изд. Восточной литературы, 1962. - 324 с.
26. Ажигали С.Е. Архитектура кочевников - феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2002. - 654 с.
27. Каллаур В.А. Мавзолей Кок-кесене в Перовского уезда // ПТКЛА (1900-1901), VI. – Ташкент: типо-литогр. В.М. Ильина, 1901. - С. 98-101. (прил. к прот. от 18.09.1901 г.).
28. Диваев А.А. Мавзолей Кок-Кесене (Историко-археологическая заметка) // ПТКЛА (1904-1905), X. – Ташкент, 1905. - С. 40-42.
29. Каллаур В.А. По поводу сообщений А.А. Диваева о древних сооружениях «Текъ-Турмасъ» и «Кок-Кесене» // ПТКЛА (1906-1907), XII. – Ташкент, 1908. - С. 32-34.
30. Диваев А.А. О значении названия «Кок-Кесене» (Историко-археологическая заметка) // ПТКЛА (1907-1908), XIII. – Ташкент, 1909. - С. 11-13.
31. Қызылорда облысының тарихи ескерткіштерінің жинағын баспаға даярлау (аралық) ғылыми-зерттеу жұмыстарының есебі. – Түркістан, 2005. -184 б. / ХҚТУ АҒЗО архиві. - Инв. № 4.
32. Қызылорда облысының тарихи ескерткіштерінің жинағын баспаға даярлау (қорытынды) ғылыми-зерттеу жұмыстарының есебі. – Түркістан, 2005. - 115 б. / ХҚТУ АҒЗО архиві. - Инв. № 5.
33. Диваев А.А. О могиле святого Хорхут-ата или Коркуда / Сообщение Диваева А.А., прот. засед. от 17.02.1897 г. // ПТКЛА (1896-1897), II. – Ташкент, 1897.

REZUME

М.М.БАХТИБАЕВ (Turkistan) HISTORY OF ARCHITECTURAL MONUMENTS OF SHYMKENT AND PEROV UYEZD

The article deals with the research materials of Archaeological study group on the history of architectural monuments of Shymkent and Perov uyezd.